

فصلنامه مدیریت شهری - شماره ۲۲ - زمستان ۱۳۸۷
Modiriat Shahri - No.22. Winter 2008

۸۵-۹۸

زمان دریافت مقاله:

۱۳۸۶/۸/۲۸

زمان پذیرش نهایی:

۱۳۸۷/۳/۱۴

تأثیر فضاهای باز شهری بر کیفیت گذران اوقات فراغت شهروندان

محمدصادق فلاحت*

دکترای معماری دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مریم کلامی**

کارشناس ارشد معماری، تهران، ایران.

Urban Open Spaces Effect on Citizen's Spare Time Spending Quality

Abstract:

With the new social, economical and cultural conditions these days spare time is introduced as an important part of life and its quality has gained more importance. This article showing the importance of spare time and its relation to spend it actively in urban spaces has surveyed its place in people's life and tries to identify urban open spaces' role in time spending and then talks about urban open spaces and its problems and finally suggests ways to improve urban open spaces.

Key words: spare time, urban open spaces, urban planning.

چکیده

با به وجود آمدن شرایط جدید اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوران جدید، اوقات فراغت به عنوان یکی از محورهای مهم زندگی مطرح شده است و کیفیت گذران آن اهمیت بیشتری یافته است. مقاله حاضر با نشان دادن اهمیت اوقات فراغت و ارتباط تنگاتنگ گذران اوقات فراغت به صورت فعال در فضاهای شهری، به بررسی جایگاه اوقات فراغت در زندگی مردم پرداخته و سعی دارد با مشخص کردن نقش فضاهای باز شهری در گذران اوقات فراغت، به بررسی فضاهای باز شهری و مشکلات آنها بپردازد و در نهایت پیشنهادهایی برای بهبود فضاهای شهری در ایران ارائه نماید.

واژگان کلیدی

اوقات فراغت، فضای باز شهری، طراحی شهری.

مقدمه

در دوران جدید، نیاز به گذران مناسب اوقات فراغت از جمله نیازهای مهم افراد به‌شمار می‌رود. به‌طور کلی اوقات فراغت به زمانی اطلاق می‌گردد که فرد کلیه امور مقیدکننده مربوط به کار، خواب و سایر نیازهای اولیه را انجام داده و فارغ از چنین قیودی است. فعالیت فراغتی نیز به هر نوع مشغولیتی که در این زمان انجام می‌شود اطلاق می‌گردد که می‌تواند شامل انواع فعالیت‌های ورزشی، هنری، علمی و... باشد. انجام چنین فعالیت‌هایی نیاز به فضاهای متناسب خود دارد و لزوم توجه به مراکز شهری و پیش‌بینی فضاهایی برای گذران مناسب اوقات فراغت در شهرها ضروری به نظر می‌رسد. از این رو شناخت انواع فضاهای مناسب گذران اوقات فراغت و ارتقای کیفیت این فضاها می‌تواند در حل مشکلات بسیاری از شهرها، مؤثر باشد.

شهرها از فضاهای مختلفی تشکیل می‌شوند که هر کدام از آنها برای حمایت و تسهیل برخی از فعالیت‌های فردی و اجتماعی و ایجاد معانی که شهروندان به آنها نیاز دارند، شکل می‌گیرند. با توجه به این که هر فعالیت به فضایی با ویژگی خاص یا قرارگاه رفتاری مناسب نیاز دارد، در صورت عدم وجود فضای مناسب، کیفیت بروز نوع فعالیت‌ها دچار مشکل شده و در نهایت موجودیت شهر از جنبه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و هویتی با اختلال روبه‌رو خواهد شد. از این رو بررسی نیازهای انسانی، تأمین و ارتقای کیفی فضاهای مورد نیاز فعالیت‌های مختلف شهروندان مسأله‌ای مهم و قابل توجه برای طراحان و برنامه‌ریزان شهری است.

شهرهای ایران از نظر کالبدی دارای ویژگی‌های مشابهی هستند؛ در بسیاری از آنها ساختار کهن شهر با توسعه شهر و استفاده هرچه بیشتر از اتومبیل، از هم پاشیده شده و ساختار جدید شهر با رشدی نامتعادل در حوزه‌های مختلف توسعه پیدا کرده است. از سوی دیگر عدم تعادل در جنبه‌های اجتماعی و مراکز تجمعی شهر موجب بروز مشکلات اجتماعی شده است که یکی از آنها کمبود فضای مناسب برای گذران اوقات فراغت

مردم به‌ویژه جوانان است. بررسی فضاهای اجتماعی و پیشنهاد راهکارهایی برای ارتقای کیفیت فضاهای اجتماعی موجود در بافت شهری می‌تواند مشکلات موجود را کاهش دهد.

مقاله حاضر به بررسی کلی فضاهای اجتماعی شهرها پرداخته و نکاتی را برای بهبود کیفیت آنها در گذران اوقات فراغت مطرح می‌سازد.

۱- مفهوم اوقات فراغت و اهداف آن

کیفیت فضای گذران اوقات فراغت یکی از مهم‌ترین مباحث شهری است که به موازات دیگر موضوعات شهری همانند کار، سکونت و حمل و نقل، چگونگی برنامه‌ریزی شهر و کیفیت زندگی شهری را پی‌ریزی می‌کند. به‌صورت ساده اوقات فراغت^۱ به زمانی گفته می‌شود که فرد از مسئولیت‌های تولیدی، شخصی و خانوادگی آزاد است و مدتی از این زمان را صرف فعالیت‌های سازنده برای خود و جامعه می‌کند. توجه به اوقات فراغت در پایان قرن نوزدهم با توسعه صنعت مکانیزه شدت گرفت. در این زمان اکثر کارهای سخت توسط ماشین انجام می‌شد؛ در نتیجه افراد فرصت بیشتری برای پرداختن به فعالیت‌های اختیاری مانند ورزش یا دیدن تئاتر را پیدا کردند که اوقات فراغت نامیده شد. در اوقات فراغت لازم است به سه نکته توجه شود، نخست آن که فراغت زمانی است که فرد فعالیت‌های انجام می‌دهد که همراه با لذت است؛ دوم آن که فراغت چیزی است که فرد به انتخاب و میل شخصی خود انجام می‌دهد که این انتخاب بر اساس تعاریف متفاوت افراد از فراغت می‌تواند انواع مختلف داشته باشد و در نهایت این که فراغت زمان سپری شده با فعالیت‌های اختیاری است. فرهنگ‌های مختلف دیدگاه‌های متفاوتی از فراغت ارائه می‌دهند. در دیدگاه سرمایه‌داری، فعالیت‌های فراغتی نیاز به سرمایه‌گذاری زمان و پول دارند. بنابراین درگیری افراد فقیر در این گونه فعالیت‌ها غیرممکن به نظر می‌رسد. عده‌ای نیز برای تأمین مخارج فراغت شدیداً کار می‌کنند و آن را ضرورتی برای رسیدن به موقعیت‌های بالاتر

در ادبیات پژوهشی مربوط به اوقات فراغت، مفهوم فراغت از طریق سه مفهوم در هم تنیده زمان^۱، عمل^۲ و شرایط ذهنی^۳ بررسی شده است. چنان که گفته شد، فراغت زمانی است که شخص از قیود و تعهدات خود نسبت به کار، خانواده، مذهب و غیره آزاد است و خود برای نحوه گذراندن آن تصمیم می‌گیرد بدون آن که عامل خارجی در تصمیم‌گیری وی دخیل باشد. اما این تعریف مبهم است زیرا تعریف مشخصی از انواع فراغت ارائه نمی‌دهد. فراغت عملی است که منجر به راحتی و تجدید قوا می‌شود که برخی از معمول‌ترین این فعالیت‌ها تماشای تلویزیون، ورزش و شرکت در فعالیت‌های خارج از منزل و گوش دادن به موسیقی است. این فعالیت‌ها همراه با آسایش ذهنی و جسمی است. این دیدگاه نتوانسته نیازهای معنوی انسان را پاسخ‌گو باشد، لذا فراغت از مفهوم دیگری بررسی می‌شود؛ به این معنا که فراغت می‌تواند حالت و برداشت ذهنی یک فرد تلقی گردد. این ایده را که ارسطو بنیان گذارده تا به امروز نیز ادامه داشته است. در این دیدگاه، فراغت به صورت شکلی از تفکر و پیشرفت شخص معرفی می‌شود و آن را به‌عنوان بزرگ‌ترین دارایی برای توسعه فرد ضروری می‌داند و فرد را وادار می‌سازد از فعالیت‌های روزانه به آنچه که واقعاً مهم است توجه کند. این دیدگاه که دارای گرایش‌های انسانی است در عین حال موجب بهبود رابطه انسان با خدا و گرایش به سمت او نیز می‌شود.

با جمع‌بندی نظرات مطرح شده درباره اوقات فراغت می‌توان گفت، گذران اوقات فراغت با سه هدف «تأمین آسایش»، «تأمین تفریح» و «تأمین زمینه‌ای برای توسعه فردی و اجتماعی» صورت می‌پذیرد. از این رو کارکردهای گذران اوقات فراغت را این گونه می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف) تجدید قوا: تجدید قوا لازمه بهبود کیفیت در کار است، اگر انسان تجدید قوا نکند نمی‌تواند کارآفرین باشد.

ب) بروز خلاقیت: اگر چه بخشی از خلاقیت‌های آدمی در عرصه کار اجتماعی او بروز می‌کند اما از آنجا که

می‌دانند. از دیدگاه سوسیالیستی، دنیا، دنیای فراوانی است و می‌توان با یک تکه کوچک کیک راضی شد و وقت خود را صرف ورزش، هنر و دیگر سرگرمی‌ها نمود؛ عده‌ای نیز اعتقاد دارند کار باید در تمامی روزها انجام و تعطیل عمومی حذف شود.

بررسی نظرات مختلف نشان می‌دهد فعالیت‌های فراغتی می‌توانند شامل انواع گوناگونی از فعالیت‌ها باشد. چنین فعالیت‌هایی معمولاً با ذوق و علاقه فرد انطباق دارند و ممکن است هیچ‌گونه نفع مالی هم برای فرد نداشته باشد. هنگام پرداختن به این فعالیت‌ها فرد می‌کوشد به اهدافی از قبیل تمدد اعصاب، ارتقای شرایط بدنی یا فکری، به نمایش گذاشتن مهارت‌های فردی، ایجاد ارتباط با افراد دیگر و به‌طور کلی ایجاد آمادگی برای ادامه کار و زندگی دست یابد (رضازاده، ۱۳۸۲). برداشت از فراغت به معنای وقت آزاد، درست به‌نظر نمی‌رسد؛ زیرا اگر فردی وقت آزاد زیادی داشته باشد اما هیچ برنامه‌ای برای گذران آن طراحی نکرده باشد، دیگر گذران اوقات فراغت نیست بلکه وقت‌کشی و بیهودگی است که خود، آسیب اجتماعی و فردی به‌همراه دارد. از این رو فعالیت‌های اوقات فراغت را می‌توان به فعالیت‌های فعال^۱ و غیرفعال^۲ تقسیم نمود. به‌نظر می‌رسد که دقیق‌ترین مفهوم فراغت، انجام فعالیت دلخواه و آزادانه است. با وجود این، فعالیت دلخواه می‌تواند فعال یا به‌صورت غیرفعال و بدون تحرک باشد. برای مثال هنگام پرداختن به ورزش یا نواختن موسیقی، کنش فعالی انجام می‌گیرد در حالی که تماشای فوتبال و یا گوش دادن به موسیقی از طریق رسانه‌ها به‌گونه‌ای است که فعالیت فراغتی به‌صورت غیرفعال انجام می‌گیرد. بین این دو نوع فعالیت نیز باید تعادل و هماهنگی وجود داشته باشد تا سلامت فرد و جامعه را تأمین کند. اما امروزه در شهر، بخش عمده فعالیت‌های فراغتی به‌ویژه نزد جوانان از نوع منفعل و پذیرشی است؛ به‌طوری که جنبش و تحرک شهروندان بسیار کاهش یافته است و آنها ترجیح می‌دهند اوقات فراغت خود را در سکون سپری کنند که این کم‌تحرکی موجب افسردگی و کسالت آنها نیز می‌شود.

1- Active
2- Passive
3- Time
4- Action
5- State of mind

رفته‌رفته کار به صورت برنامه‌ریزی شده و تخصصی با حدود معین تعریف می‌شود، امکان بروز خلاقیت در نظام عقلانی و مدرن به حداقل می‌رسد و اوقات فراغت به افراد اجازه می‌دهد زمینه فعالیت خود را به سمت وسوی دیگر هدایت کنند و با درگیر شدن در حوزه‌های فرهنگی و ذوقی امکانات تازه‌ای از خود را بشناسند و شکوفا سازند.

ج) ارتباط اجتماعی: اوقات فراغت امکان برقراری ارتباط اجتماعی تازه را به افراد می‌دهد و روابط عاطفی آنها را با دیگران تعریف می‌کند و باعث برآورده شدن نیاز افراد به تعلق داشتن به دیگران و دلبستگی به آنها می‌شود.

۲- فضاهای باز شهری و گذران اوقات فراغت

گذران اوقات فراغت همانند هر فعالیت فردی و اجتماعی به محیط کالبدی که قابلیت برطرف کردن نیازهای فعالیتی و روانی آن را داشته باشد، نیاز دارد. هرچند فضاهای مختلف ورزشی، تفریحی و عملکردی در شهرها برای گذران اوقات فراغت افراد در سنین متفاوت ایجاد شده‌اند اما فضاهای باز و باکیفیت شهری می‌توانند به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری، بسیاری از نیازهای اوقات فراغت را برآورده سازند. برای تحلیل رابطه بین فضاهای شهری و اوقات فراغت می‌توان از مفهوم قرارگاه رفتاری استفاده نمود. قرارگاه رفتاری یا مکان- رفتار عنصری برای تحلیل محیط است و وابستگی و هماهنگی دو مفهوم مکان و فعالیت را توضیح می‌دهد. روان‌شناسی محیطی اصطلاح قرارگاه رفتاری را برای تحلیل رفتار افراد در محیط به کار می‌برد. قرارگاه رفتاری یک واحد کوچک اجتماعی از تلفیق یک فعالیت پایدار و یک مکان است، به‌گونه‌ای که در فرآیندی منظم می‌تواند عملکردهای ضروری آن محیط را برآورده سازد. در قرارگاه‌های رفتاری، محرک‌های قابل تشخیص شامل جنبه‌های کالبدی و اجتماعی محیط است و میان افرادی که در یک قرارگاه رفتاری مشابه قرار دارند، تشابه زیادی وجود دارد. قرارگاه رفتاری مانند یک نظام زنده است که

ویژگی‌های زیر را دارد (لنگ، ۱۳۸۱):

الف) فعالیت قابل تکرار: در قرارگاه رفتاری، رفتارها یا الگوی پایدار رفتار شامل رفتارهای مختلفی است که به موازات هم اتفاق می‌افتند، رفتارهایی مثل رفتار هیجانی آشکار و تغییر اشیا، ترکیب این رفتارها که یک الگوی پایدار را شکل می‌دهد در زمینه‌ای خاص که همان محیط کالبدی است واقع می‌شود. در فضاهای باز شهری نیز به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری برای اوقات فراغت، فعالیت‌های مختلفی همچون تفکر، استراحت، فعالیت‌های حرکتی عمده از قبیل تفریح، ورزش، بازی، تعامل افراد و... اتفاق می‌افتد که این فعالیت‌ها معمولاً قابل تکرار و تقریباً مشابه و خاص این قرارگاه است که توسط اکثر کاربران آن بروز می‌نماید. به عبارتی این فعالیت‌ها، الگوی پایدار در این محیط کالبدی محسوب می‌گردند.

ب) طرح خاصی از محیط یا محیط کالبدی: هر قرارگاه رفتاری، سازه‌ای درونی دارد که این سازه می‌تواند با نظام درونی محیط کالبدی هماهنگ شود. افراد یا گروه‌های مختلف به دلیل داشتن نقش‌های متفاوت، بخش‌های مختلفی از قرارگاه رفتاری را اشغال می‌کنند. بسیاری از سازه‌های قرارگاه‌های رفتاری بر اساس این که چه کسی رفتار را کنترل می‌کند شکل می‌گیرند. در فضاهای باز شهری که در اوقات فراغت توسط مردم مورد استفاده قرار می‌گیرند، افراد برحسب سن، جنس، علائق و... در بخش‌های مختلف این فضاها قرار گرفته و به نوعی نظام موجود در قرارگاه را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به‌طور مثال قرارگیری فضای نشستن در کنار فضای بازی بچه‌ها باعث افزایش کنترل والدین بر الگوی جاری کودکان می‌شود یا نزدیکی سکوها و فضاهای دنج نشیمن به یکدیگر باعث ایجاد تعامل افراد و تشدید این رفتار می‌گردد.

ج) همساختی^۲: در قرارگاه رفتاری، رابطه‌ای سازگار میان دو عنصر رفتاری و مکان وجود دارد که همساختی نامیده می‌شود. همساختی بدین معناست که بدون مرتبط ساختن محیط کالبدی و رفتار انسان یک مکان- رفتار

تشکیل نخواهد شد. در فضاهای باز شهری الگوی جاری رفتار، همان گونه که بیان شد شامل ورزش، تفریح، بازی، تعاملات فردی و... است. از طرفی محیط کالبدی یا فضای شهری باید شرایط ایجاد این رفتار را داشته و ارائه نماید. به عبارتی فضاهای باز شهری باید همساختی مناسبی با رفتارهای جاری در آن داشته و مطابق با این رفتارها طراحی شوند. در واقع فضاهای شهری به گونه‌ای باشند که مناسب با گروه‌های سنی و جنسی مختلف، نیازها و رفتارهای آنها باشند و همساختی بین محیط کالبدی و رفتار ایجاد گردد.

د) دوره زمانی: هر قرارگاه رفتاری می‌تواند از چند قرارگاه تشکیل شده باشد که در زمان‌های متفاوت، رفتارهای مختلفی در آنها واقع می‌شود. در فضاهای باز شهری بیشترین زمان استفاده، فصل تابستان و اوقات فراغت مردم، به‌خصوص جوانان و نوجوانان است. مطالعه فضاهای باز شهری حاکی از آن است که در مدت استفاده از این فضاهای شهری به‌عنوان قرارگاه‌های رفتاری، فعالیت‌های مختلفی در زمان‌های متفاوت بروز می‌نماید، به‌طوری که الگوهای جاری رفتار، معمولاً در زمان‌ها و قرارگاه‌های مختلفی واقع می‌گردد. به‌عنوان مثال فعالیت‌های ورزشی بیشتر در موقع روز و در فضاهای مخصوص این فعالیت (قرارگاه‌های ورزشی) و فعالیت‌های تفریحی اغلب در ساعات پایانی روز و زمان فراغت از کار صورت می‌گیرد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود فضاهای باز شهری به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری، از قرارگاه‌هایی تشکیل شده‌اند که در زمان‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته و رفتارهای متفاوتی همچون بازی، تفریح، استراحت، تعامل افراد و... در آنها رخ می‌دهد.

قرارگاه رفتاری علاوه بر ویژگی‌های ذکر شده با داشتن برنامه و عامل کنترل‌کننده، فرد را قادر می‌سازد که به رضایتمندی نائل شود و این رضایتمندی‌ها برای افراد مختلف متفاوت است. یک قرارگاه رفتاری یا مکان می‌تواند فردی را به خودشکوفایی رسانده و همین مکان می‌تواند نیازهای اساسی فرد دیگری را نیز تأمین کند.

همچنین یک قرارگاه رفتاری می‌تواند نیازهای مختلف یک فرد را در زمان‌های مختلف برآورده سازد. به‌عنوان مثال فضای شهری می‌تواند نیازهای شهروندان را در زمانی خاص برآورده ساخته و فرد را به رضایتمندی برساند.

۱-۲- فعالیت‌ها در فضاهای باز شهری

به‌منظور بهره‌مندی هرچه بیشتر از یک محیط کالبدی، لازم است محیط کالبدی دارای ویژگی‌های کالبدی و معنایی خاص باشد. در این مقاله جهت مطالعه فعالیت‌ها در فضاهای باز شهری به‌عنوان قرارگاه‌های رفتاری برای اوقات فراغت، بررسی ارتباط و هماهنگی این قرارگاه‌ها با رفتارهای ویژه اوقات فراغت ضروری است. با توجه به مطالب گفته‌شده درباره فضاهای باز شهری و گذران اوقات فراغت، انتظار می‌رود که این فضاها به‌گونه‌ای طراحی شوند که با داشتن شرایط و ویژگی‌هایی خاص، زمینه را جهت عملکرد متناسب و بروز رفتارهای مناسب گذران اوقات فراغت در آن محیط کالبدی فراهم آورد. این شرایط را به سه گروه کلی زیر می‌توان تقسیم کرد:

– توسعه و تسهیل تعاملات اجتماعی

تعامل تجربه‌های اجتماعی و ویژگی‌های قرارگاه رفتاری موضوع اصلی بحث تعامل اجتماعی است. محیط کالبدی را می‌توان مؤلفه‌ای مهم در تعامل انسان با دیگران دانست. انسان به‌عنوان نظامی سازماندهی‌شده، پویا و مستعد یادگیری، قادر به اصلاح رفتار در مقابل تغییرات محیط است. تعامل اجتماعی به نقش اجتماعی^۳ و روابطی که فرد در گروه دارد بستگی دارد.

هر تعامل اجتماعی موقعیتی داشته و در جایی خاص و دوره زمانی ویژه‌ای رخ می‌دهد؛ بنابراین تعامل اجتماعی به تقسیمات مکانی و زمانی محدود می‌شود. بعضی از این نقش‌ها با ارتباط چهره‌به‌چهره و در گروه‌های بزرگ‌تر با صحبت، سیمای ظاهری و وضعیت بدن صورت می‌گیرد. در هر صورت مکان و ویژگی‌های آن، موضوع مهمی در فرآیند تعامل اجتماعی است. به‌طور کلی همجواری، تجانس، تراکم، موقعیت و هدف، عوامل

اولیه و اصلی ایجاد تعامل میان افراد هستند و می‌توانند باعث همکاری و رقابت شوند (مان، ۱۳۶۳). الگوهای تعامل اجتماعی و قابلیت‌های محیط ساخته‌شده به این علت مهم هستند که میان تعامل اجتماعی و تعلق مردم به محیط‌های اجتماعی و ساخته‌شده، رابطه‌ای تنگاتنگ وجود دارد. استفاده از فضا و قلمرو پس از تماس چشمی، دومین مقام را در بین همگانی‌ترین علائم غیرکلامی دارد. سامر^۱ در بررسی نحوه تأثیر عوامل مختلف محیطی بر استفاده از فضا از شیوه‌های آزمایشی روان‌شناختی اجتماعی استفاده کرده است و به چگونگی استفاده از محیط‌های انسان‌ساخت در ارتباط میان افراد پرداخته است (فرگاس، ۱۳۷۹). محیط‌های کالبدی مثل سالن انتظار فرودگاه، فضاهای باز شهری و دادگاه نیز از طریق طرح‌های خاص خود محدودیت‌هایی بر رفتارها اعمال می‌کنند. یک فرآیند اجتماعی رسمی مثل شنیدن دادرسی یا برگزاری نماز جماعت اثرات خود را بر طرح کالبدی مکانی که در آن برگزار می‌شوند به جای می‌گذارد، به طوری که یک بازدیدکننده اتفاقی مسجد یا یک اطاق محاکمه خالی به راحتی می‌تواند از طریق طرح کالبدی، رخدادهای اجتماعی که در این مکان‌ها روی می‌دهد را بازسازی کند. بنابراین رفتارهای غیرکلامی معنای خود را تا حد زیادی از زمینه‌هایی کسب می‌کنند که در آن روی می‌دهند.

یکی دیگر از عوامل محیطی مهم و مؤثر بر تعامل اجتماعی، تعداد افراد موجود برای تماس در یک محدوده فضایی است. مجاورت فضایی از مهم‌ترین تعیین‌کننده‌های روابط آنی افراد است، ولی حضور عده‌ای زیاد در فضایی بسیار کوچک می‌تواند منجر به ادراک روان‌شناختی ازدحام شود. به اعتقاد آلتمن^۲ میزان تماس اجتماعی مطلوب افراد در وضعیت‌ها و حتی در اوقات مختلف روز متفاوت است و افراد عمدتاً از مکانیسم‌های تنظیم خلوت مثل دستکاری محیط کالبدی خود استفاده می‌کنند و تماس‌های اجتماعی خود را در سطح مطلوبی نگه می‌دارند.

فضاهای باز شهری نیز به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری،

1- R. Sommer
2- Altman

نقش مهمی در تأمین نیاز اجتماعی افراد، تعامل افراد با یکدیگر و توسعه روابط فردی و اجتماعی دارند. با توجه به این که برخوردها و روابط اجتماعی در فضاهای شهری و اوقات فراغت افزایش می‌یابد، بهتر است محیط کالبدی بتواند زمینه را جهت توسعه تعاملات اجتماعی افراد در اوقات فراغت فراهم آورد. از این رو فضاهای باز شهری با داشتن ویژگی‌های خاص کالبدی می‌توانند قابلیت تأمین نیازهای اجتماعی افراد را داشته باشند به طوری که با فراهم آوردن این شرایط در قرارگاه‌های رفتاری، بروز رفتارهای مناسب اجتماعی را تسهیل نماید. به همین منظور نظام و طرح فضاهای باز شهری می‌بایست هماهنگ با ویژگی و نقش‌های متفاوت استفاده‌کنندگان جهت ایجاد و تسهیل روابط اجتماعی باشد. به‌عنوان مثال وجود فضاهای دنج و خصوصی برای ملاقات و صحبت چهره‌به‌چهره افراد با یکدیگر با توجه به شرایط سنی، جنسی، اجتماعی و ایجاد فضاهایی برای ارائه مهارت‌های فردی و گروهی می‌تواند در تقویت این مهم مؤثر واقع گردد؛ به طوری که این قرارگاه رفتاری امکان ایجاد ارتباط اجتماعی جدید را به افراد داده و روابط عاطفی جدیدی را تعریف کرده و توسعه می‌دهد.

– ایجاد احساس امنیت و آسایش روانی و جسمی

یکی از شرایط لازم در فضاهای باز شهری برای عملکرد مطلوب آنها و تسهیل بروز رفتارهای مناسب در اوقات فراغت وجود امنیت و آسایش جسمی و روانی و استفاده از این قابلیت توسط استفاده‌کنندگان از آن محیط کالبدی است، به‌گونه‌ای که این محیط کالبدی با دارا بودن این شرایط در سطوح مختلف روانی تأمین‌کننده رفتارهای خاص در افراد است و همساختی رفتار و محیط را تأمین خواهد کرد. از آن جایی که بروز هر رفتاری از شخص، نتیجه تفکرات و مسائل روانی و احساسی اوست لذا با احساس امنیت توسط شخص در یک فضای شهری به‌عنوان قرارگاه رفتاری، امکان بروز رفتارها و فعالیت‌های مثبت همراه با احساس آرامش و لذت از فرد انتظار می‌رود.

است. اما آنچه که در اکثر افراد مشترک به نظر می‌رسد توجه به لذت و بهره‌مندی از این اوقات است. احساس لذت زمانی اتفاق خواهد افتاد که فرد به حد نسبی از آسایش جسمی و روحی رسیده و فارغ از امور مقیدکننده باشد. بنابراین توجه به این مهم در فضاهای باز شهری برای اوقات فراغت ضروری است و این امر محقق نخواهد شد مگر این که طراحی فضاها با توجه به موقعیت اجتماعی و سنی افراد و بر اساس علائق، خواسته‌ها و فعالیت‌های جاری افراد انجام شود و همساختی بین فضاهای باز شهری (محیط کالبدی) و رفتارهای انسان به وجود آید و به عبارت دیگر در این فضاها رابطه‌ای سازگار بین رفتار افراد و مکان ایجاد شود. به‌طور مثال وجود فضاهای مخصوص بازی، ورزش و امور فرهنگی هر کدام به نوعی بخشی از نیازهای افراد در گروه‌های مختلف را برآورده می‌کند و ایجاد لذت می‌نماید. احساس لذت از یک فضا باعث ایجاد ارتباط مؤثر بین فضا و شخص می‌شود، به طوری که شخص احساس تعلق می‌کند و تمایل افراد به استفاده و حضور در این محیط بیشتر می‌شود. عامل مهم دیگر در طراحی فضاهای باز شهری، توجه به زمان استفاده از این فضاها و عملکرد مناسب بخش‌های مختلف فضاهای باز شهری در زمان‌های متفاوت به‌عنوان قرارگاه‌های رفتاری خرد است؛ به طوری که این قرارگاه‌های رفتاری باید متناسب با زمان استفاده از آنها طراحی شوند تا در زمان‌های متناسب بهترین عملکرد را به استفاده‌کنندگان ارائه نمایند.

۳- فضاهای باز و چگونگی گذران اوقات فراغت در شهرهای ایران

بررسی ساختار و روند توسعه بسیاری از شهرهای ایران حاکی از رشد نامتعادل و ناهماهنگ شهر به دلایل متعدد از جمله افزایش جمعیت، مهاجرت روستاییان به شهرها و عدم برنامه‌ریزی و طراحی مناسب شهری می‌باشد که این امر منجر به ایجاد ساختاری ناهمگون در شهرها شده است. این رشد نامتعادل و ناهماهنگ شهرها که عدم توجه به جنبه‌ها و مسائل مختلف فردی و اجتماعی

بنابر ماهیت فعالیت‌های اوقات فراغت، این فعالیت‌ها اختیاری هستند لذا وقوع آنها در درجه اول نیازمند آسایش جسمی و روانی است. بر همین اساس در طراحی محیط‌های کالبدی برای اوقات فراغت باید سعی شود که به این امر مهم توجه گردد و تا حد امکان برای همه کاربران با توجه به وضعیت جسمی و روانی آنها این شرایط فراهم شود تا در مجموع با ایجاد شرایط مناسب بتوان به آسایش و استفاده صحیح افراد نائل شد. برای حصول به این امر، فضاهای باز شهری باید توانایی و قابلیت انطباق با نیازهای روانی و جسمی انسان را داشته باشند. بنابراین از جمله مواردی که در طراحی فضاهای باز شهری باید توجه نمود، فراهم آوردن آسایش جسمی افراد است. برای حصول این امر، طراحی و اجرای فضاهای شهری باید مطابق با استانداردها، ویژگی‌های فیزیکی و توانایی‌های جسمی افراد باشد تا در مجموع استفاده از این فضاها به راحتی انجام گرفته و عملکرد مناسبی داشته باشند.

علاوه بر این، توجه به عملکرد، تراکم و وسعت فضاهای شهری، اجزاء، ارتباط، موقعیت و سازگاری آنها با شرایط جسمی و روانی افراد از جمله مباحث مهم در طراحی این فضاها به‌شمار می‌آید؛ چنانچه به‌طور مثال عدم تناسب وسعت و مقیاس فضاها با مقیاس انسانی، عدم آسایش روانی فرد را به دنبال خواهد داشت. همچنین در مکان‌یابی اجزای مختلف فضاهای شهری بر اساس عملکرد باید به عوامل مزاحم و مخل آسایش از جمله آلودگی صوتی و هوا و شرایط حرارتی توجه نمود؛ چنانچه فضاهای دنج و خلوت باید به دور از این عوامل مزاحم قرار گیرند. مورد مهم دیگر توجه به تراکم و پراکندگی فضاهای باز شهری بر اساس نوع استفاده و جانمایی منطقی آنهاست.

۱- ایجاد احساس لذت، رضایتمندی و تعلق

کیفیت طراحی فضاهای باز شهری به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری برای اوقات فراغت نقش مهمی در میزان رضایتمندی افراد دارد. چگونگی گذران اوقات فراغت بر اساس دیدگاه، توقعات و انتخاب فردی اشخاص متفاوت

را در پی داشته موجب بروز مشکلات اجتماعی شده است که از جمله این مشکلات می‌توان به کمبود کمی و کیفی مراکز اجتماعی و فضاهای باز شهری اشاره کرد؛ به طوری که این فضاها به لحاظ تعداد، موقعیت، عملکرد و کیفیت، پاسخ‌گوی نیازهای مردم نبوده و در اکثر موارد فاقد شرایط لازم جهت بروز رفتارهای مناسب به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری می‌باشند. بخشی از مراکز اجتماعی، تجمعی و فضاهای باز شهری شامل پارک‌ها، مجموعه‌های تفریحی، رفاهی و... می‌باشند که در اوقات فراغت توسط گروه‌های سنی مختلف به‌خصوص جوانان مورد استفاده قرار می‌گیرند بنابراین نقش مهمی در سلامت جامعه خواهند داشت، به طوری که عدم توجه و کارآیی این فضاها معضل جدی برای شهر خواهد بود؛ زیرا نبود محلی برای اوقات فراغت جوانان، موجب ماندن آنان در خانه می‌شود که معمولاً به‌علت محدودیت فضای آپارتمان‌ها، جوانان دچار تنش با اعضای دیگر خانواده شده و این تنش در نهایت باعث فرار آنان از خانه و پرسه زدن آنها در خیابان و یا تجمع آنها در محیط‌های ناسالم می‌شود و در مجموع جوان را از فردی سالم به فردی آسیب‌زا تبدیل می‌کند.

شهرهای ایران با توجه به قدمت، طراحی شهری، ساختار، اقلیم، فرهنگ و سیستم مدیریتی، شامل فضاهای باز مختلف با ویژگی‌های کالبدی خاص خود می‌باشند که در اوقات فراغت مورد استفاده شهروندان قرار می‌گیرند. این فضاهای شهری را به لحاظ نوع عملکرد و طراحی به سه دسته اصلی زیر می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

الف) فضاهای باز شهری سنتی در بافت قدیمی شهر:

این فضاهای باز شهری معمولاً به‌صورت میدان‌هایی در کنار فضاهایی از قبیل مسجد، تکیه، حمام، مراکز خرید روزانه و دیگر مراکز عمومی شهری قرار گرفته‌اند. اکثر این فضاها در قالب مراکز باز محله‌ای و ناحیه‌ای، نقش اساسی در زندگی شهری روزمره مردم ایفا کرده و دارای الگوهای مشخص کالبدی می‌باشند، به طوری که با حفظ عملکرد و ماهیت خود نقش مهمی در پویایی فضاهای

شهری داشته‌اند. اما آنچه که امروزه شاهد آن هستیم، تخریب و تغییر شکل برخی از این فضاهای باز شهری به‌علت اجرای طرح‌های مصوب شهری است که عملاً موجب از بین رفتن و آسیب دیدن این فضاهای باز سنتی در شهرها و دگرگونی هویت در معماری و شهرسازی سنتی ما شده است.

در این فضاها همجواری با دیگر فعالیت‌ها و زمان استفاده از این فعالیت‌ها که محدود به زمان خاصی نیست و همچنین استفاده‌کنندگان از این فضاها که تا حدی تعریف‌شده و مشخص هستند، موجب دلبستگی افراد به این محیط شده و نهایتاً منجر به ایجاد محیط مناسبی برای ملاقات، صحبت و تعاملات اجتماعی روزانه افراد و نیز بازی‌های کودکان شده است. ترکیب و همجواری این فضاهای باز با دیگر فضاها و بخش‌های مسکونی و سازگاری آنها با نیازها و ویژگی‌های مردم در گذشته، استفاده از آن را برای کاربران امروز ساده‌تر نموده و موجب ایجاد ارتباط و حس تعلق به این فضاها در مردم شده است؛ به گونه‌ای که به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری نقش مهمی در ایجاد تعاملات اجتماعی، احساس آسایش و تعلق افراد، به‌ویژه در اوقات فراغت داشته‌اند.

از سوی دیگر مطالعه عملکرد فضاهای باز سنتی در شهرها نشان می‌دهد که برخی ویژگی‌های کمی و کیفی این فضاها از قبیل عملکرد، وسعت، کیفیت طراحی و عدم سازگاری آنها با شرایط جسمی و روانی گروه‌های مختلف سنی موجب شده که این فضاها به‌طور کامل قابلیت تأمین نیازهای جدید مردم، به‌خصوص جوانان و نوجوانان را نداشته و عملاً بیشتر جهت گذران اوقات فراغت افراد مسن مورد استفاده قرار گیرند. بنابراین به‌دلیل عدم سازگاری بین فعالیت و محیط کالبدی، همساختی بین رفتار و مکان ایجاد نشده و این فضاهای شهری قابلیت ایجاد رضایتمندی کامل از فضا و زمینه بروز رفتارهای مناسب اجتماعی در برخی گروه‌های سنی را نداشته و نتوانسته به‌طور مناسب از سوی تمامی شهروندان مورد استفاده قرار گیرند.

تصویر (شماره ۱۵): فضاهای باز شهری سنتی در بافت شهری

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriat Shahri
شماره ۲۲- زمستان ۱۳۸۷
No.22.winter 2008

■ ۹۳ ■

تصویر (شماره ۲۵): فضاهای باز شهری طراحی شده

ب) فضاهای باز شهری طراحی شده:

ارزش بوده و استفاده از آن برای کاربران موجب رضایتمندی نمی‌شود. به‌عنوان مثال در اغلب موارد قرارگیری بزرگراه‌ها و خیابان‌های شریانی در اطراف این فضاهای شهری به‌عنوان یک عامل مخل آسایش افراد محسوب می‌شود و در نتیجه دلبستگی و تعلق به محیط در آنان ایجاد نمی‌گردد. در واقع، این نوع از فضاهای باز شهری به‌لحاظ هماهنگی با علائق، نیازها و ویژگی‌های جسمی و روانی استفاده‌کنندگان در حد قابل قبول نیست و ارتباط بین فرد و محیط به‌صورت مناسب برقرار نمی‌شود.

این فضاهای باز شهری که اغلب در بخش‌های جدید شهرها به‌صورت فضای سبز، ورزشی، تفریحی، استراحت، به‌منظور استفاده شهروندان در اوقات فراغت طراحی شده‌اند تا حدی مطابق با اصول و معیارهای شهرسازی و علائق افراد و فرهنگ غالب بوده و قابلیت تأمین نیازهای جسمی و روانی مردم را دارند. این نوع فضاهای شهری که شامل بخش‌های مختلف از قبیل فضاهای عمومی و نیمه‌خصوصی برای ملاقات و تعاملات اجتماعی افراد، فضاهای تفریحی، ورزشی و بر اساس نیازهای رده‌های مختلف سنی طراحی شده‌اند، توانسته‌اند به‌عنوان یک قرارگاه رفتاری با عملکرد و طرح خاص و مناسب خود و توسعه امور اجتماعی، فرهنگی و با فراهم آوردن شرایط آسایش جسمی و روانی افراد، هماهنگی و همساختی مناسبی بین فرد و محیط ایجاد کنند؛ به‌طوری که این ارتباط و همچنین توجه به زمان استفاده از فضاهای باز شهری در طراحی موجب احساس رضایتمندی از فضای به‌ویژه از طرف جوانان شده که این امر باعث جذب آنان در اوقات فراغت به این مجموعه‌ها و مانع از پرسه زدن آنها در خیابان‌ها می‌شود.

ج) فضاهای باز شهری طراحی نشده:

این نوع از فضاهای باز شهری معمولاً به شکل میادین، فضاهای سبز حاشیه خیابان‌ها و شریان‌های اصلی شهر و فضاهای باز ایجاد شده بر اثر خیابان‌کشی و تعریض آنها در بافت شهر دیده می‌شوند. این فضاها برای گذران اوقات فراغت طراحی نشده‌اند اما به‌دلیل کمبود فضاهای مناسب شهری مورد استفاده مردم قرار می‌گیرند. از آن جایی که این فضاها برای استفاده در اوقات فراغت طراحی نشده‌اند به‌لحاظ عملکردی مطابق با نیازهای مردم نبوده و در آنها هماهنگی عملکردی بین فرد و محیط وجود ندارد. این عدم هماهنگی منجر به عدم آسایش جسمی افراد می‌گردد؛ به‌طوری که به‌دلیل عدم انطباق نوع کاربری با نوع کاربرد و استفاده فضا و همچنین عدم هماهنگی محیط کالبدی با ویژگی‌ها و نیازهای روانی افراد، این محیط‌ها از نظر هویتی فاقد

تصاویر (شماره ۳ و ۴): تصاویری از فضای باز شهری طراحی نشده

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriat Shahrī
شماره ۲۲- زمستان ۱۳۸۷
No.22.winter 2008

■ ۹۵ ■

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی فضاهای باز شهری به‌منظور استفاده در اوقات فراغت در شهرهای ایران نشان می‌دهد که اکثر شهرها در تأمین این فضاها به‌لحاظ کمی و کیفی در سطح مناسب نیستند. به این معنا که فضاها در بیشتر موارد مطابق با نیازها، علائق و ویژگی‌های استفاده‌کنندگان نیستند. همین امر موجب عدم هماهنگی و تعلق بین فرد و محیط و عدم استفاده صحیح و مناسب از سوی مردم به‌خصوص جوانان شده است. در مجموع مشکلات اصلی فضاهای باز شهری را در دو محور اصلی زیر می‌توان عنوان کرد:

الف) مشکلات کمی فضاهای باز شهری

کمبود یا عدم وجود فضاهای باز شهری مناسب و برنامه‌ریزی نشده بودن آنها در اکثر شهرها بنابه دلایلی همچون قدمت و تراکم بالای بافت، از اصلی‌ترین مشکلات فضاهای شهری ایران است. عدم هماهنگی فضاهای باز شهری موجود با شرایط فعلی یا تغییر کاربری فضاهای باز به کاربری‌های دیگر باعث کم‌رنگ شدن نقش این فضاها شده است. در مواردی نیز نبود دسترسی مناسب به فضاهای باز موجود به لحاظ موقعیت، پراکندگی و فاصله آنها از مراکز شهری باعث عدم استقبال شهروندان از این فضاهاست. در واقع همه این مشکلات ناشی از عدم تناسب برنامه‌ریزی شهر با نیازهای کنونی شهر است.

ب) مشکلات کیفی فضاهای باز شهری

مشکلات و نابسامانی‌های کیفی فضاهای باز شهری در ایران را در محورهای زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

- عملکرد نامناسب فضاهای باز شهری موجود:
- عدم توانایی فضاهای باز در ایجاد ارتباط و سازگاری با کاربران به‌علت بی‌توجهی به ویژگی‌ها و نیازهای جسمی، روانی و اجتماعی گروه‌های استفاده‌کننده و زمان استفاده از این فضاها، در طراحی آنها به‌وجود می‌آید.
- عدم توجه به شرایط جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و

اقتصادی شهر:

ناسازگاری برخی از فضاهای باز شهری با شرایط اقلیمی مانند سرما، باد و آفتاب، همچنین عدم توجه به مسائل فرهنگی و اجتماعی که موجب بی‌هویتی فضا و عدم دل‌بستگی مردم به آن فضاها می‌شود.

ج) پیشنهادها

با توجه به مشکلاتی که درباره فضاهای باز شهری بیان شد، پیشنهادهای زیر برای بهبود و ارتقای کیفیت آنها برای گذران اوقات فراغت شهروندان ارائه می‌گردد:

— برنامه‌ریزی، طراحی و ایجاد فضاهای باز شهری متناسب از لحاظ تعداد، مساحت و موقعیت مطابق با جمعیت در مناطق مختلف شهرها.

— توجه به فضاهای باز شهری به‌عنوان یکی از عناصر ساختاری طراحی شهری به‌گونه‌ای که در طراحی شهر، دیگر عناصر شهری بر اساس فضاهای باز شهری شکل بگیرند. از این رو باید از اختصاص فضاهای پسماند به فضاهای شهری اجتناب نمود.

— حفظ و بهبود وضعیت فضاهای باز سنتی به‌منظور حفظ هویت شهری و هماهنگ‌سازی آنها با نیازهای امروزی، به‌طوری که ضمن حل مشکلات شهرسازی به موضوع پایداری فرهنگی و اجتماعی جامعه شهری نیز توجه شود.

— ارتقای کیفی فضاهای باز شهری بر اساس ضوابط طراحی و نیازهای جسمی و روانی افراد به‌خصوص جوانان، همچنین توجه به زمان استفاده از این فضاها که اکثراً در تابستان و در ایام فراغت مورد استفاده قرار می‌گیرند.

— طراحی فضاهای باز شهری بر اساس ویژگی‌های اقلیمی شهرها و ایجاد آسایش اقلیمی در این فضاها برای کاربران.

— توجه به شرایط فرهنگی، اجتماعی شهر در ایجاد فضاهای باز شهری جهت ایجاد تعلق و به‌وجود آمدن امنیت روانی به‌خصوص برای خانم‌ها و کودکان.

— توجه به ایجاد فضاهای باز شهری مناسب و با هویت

(1974); An Introduction to Environmental Psychology; New York: Holt, Rinehart and Winston.

13- Wicker, Allen W. (1984); An Introduction to Ecological Psychology; New York: Cambridge University Press.

از لحاظ درجه محصوریت، فرم مناسب، بافت و مصالح، المان‌ها و مبلمان مناسب.

منابع و مأخذ:

۱- ترابی، علیرضا؛ مدیران، فارغ از اوقات فراغت شهروندان، مجله شهرداری‌ها، شماره ۴۹، صص ۵-۱۱، ۱۳۸۲.

۲- دانشپور، زهره؛ بررسی و تحلیل مشکل کمبود فرصت‌های گذران اوقات فراغت شهر تهران، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۳۷ و ۳۶، ۱۳۷۶.

۳- رضازاده، راضیه؛ یزدان‌پناه، مهنوش؛ الگوهای فعالیتی- رفتاری در برنامه‌ریزی کاربری فراغت، مجله شهرداری‌ها، شماره ۴۹، صص ۱۲-۱۶، ۱۳۸۲.

۴- فرگاس، جوزف پی؛ روان‌شناسی تعامل اجتماعی (رفتار میان فردی)، ترجمه مهرداد فیروزبخت و خشایار بیگی، تهران: انتشارات ابجد، ۱۳۷۹.

۵- فلاحت، محمدصادق؛ نقش طرح کالبدی در حس مکان (مقایسه حس مکان پنج مسجد معاصر با طرح سنتی و نوآورانه در تهران)، رساله دکتری معماری، دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.

۶- کیانی، محمدیوسف؛ شهرهای ایران، جلد ۴، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۰.

۷- گیدنز، آنتونی؛ جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی، ۱۳۷۸.

۸- لنگ، جان؛ آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.

۹- مان، نرمال ل؛ اصول روان‌شناسی، ترجمه محمود ساعتچی، جلد ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴.

۱۰- یزدان‌پناه، آیدا؛ فضاها، گذران فراغت کودکان (با نگاهی به دو پارک مهر و رضوان)، مجله شهرداری‌ها، شماره ۴۹، صص ۷۶-۷۸، ۱۳۸۲.

11- Cassidy, Tony (1997); Environmental Psychology; UK: Psychology Press.

12- Ittelson, William H., Harold M. Proshansky, Leanne G. Rivlin & Gray H. Winkel

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriat Shahrī
شماره ۲۲- زمستان ۱۳۸۷
No.22.winter 2008